

Politiseer het Huis van de democratie

Naar een linkse civil society?¹

August Hans den Boef

Tussen de eeuwige negatie der 'radicalen' en het alles aanvaarden der reformisten, ligt een weg en ligt een methode, die maar niet zo een middenweg of een tussenweg is, maar de enige werkelijke weg is.

J. de Kadt, *Europa's toekomst. Oorlog. Fascisme. Socialisme* (1936).

Denkt u dat de democratie, na het feodalisme vernietigd en de koningen overwonnen te hebben, zal terugschrikken voor de bourgeoisie en de rijken?

Alexis de Tocqueville, *Over de democratie in Amerika* (1848).

Er is in en buiten ons land sprake van een crisis op verschillende terreinen. Behalve een crisis op economisch gebied, is er een crisis in de representatieve democratie, een in het Nederlandse consensusmodel en ten slotte een in de discursieve democratie. Het is vooral deze laatste die de crisis van links illustreert. Centraal in al deze gevallen staat het onvermogen van zelfregulerende markten om de omvangrijke en diverse problemen op te lossen waarmee de samenleving kampt, alsmede het failliet van de ideologie die dit neoliberale systeem verdedigt. De crises zijn met elkaar verbonden in die zin dat de

beschrijving van de een niet los gezien kan worden van de ander. Dit geldt ook voor de oplossingen.

In dit artikel pleit ik, als antwoord op de huidige linkse impasse, voor een radicale vorm van de *civil society*. Radicaal, want wat de meeste politici onder *civil society* verstaan, is weinig meer dan een apolitieke samenwerking tussen brave burgers, waarbij oplossingen vooral in beleidsmatige, technocratische richtingen worden gezocht. Een radicale vorm gaat juist uit van politisering (wat niet hetzelfde is als polarisering).

Het ligt in ons mediatijdperk voor de hand dat in een *civil society* de zelfbewuste burger bediend wordt door een journalistieke pendant daarvan: de civiele journalistiek. Dit is een hoogwaardige, professionele vorm van journalistiek, die burgers stimuleert om haar relevante informatie te verstrekken en deze informatie vervolgens professioneel en kritisch combineert met eigen onderzoek. Civiele journalistiek houdt burgers via dit wisselwerkingsmodel op de hoogte van wat zij nodig hebben om (politieke) keuzes te maken in hun dagelijks leven.

Het Huis in staat van verval

Laten we eerst eens kijken naar de problemen waarmee links en de samenleving als geheel geconfronteerd worden. De bundel *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie*, die Rudy Andeweg en Jacques Thomassen begin dit jaar publiceerden, biedt een brede analyse van de hedendaagse democratie in ons land.² Een divers gezelschap van vijftig politologen en bestuurskundigen komt in achtentwintig afzonderlijke bijdragen stevast tot de conclusie dat er weliswaar hier en daar aan het systeem wat schort, maar tegelijkertijd uit nationaal en internationaal wetenschappelijk onderzoek blijkt dat er veel minder mis is dan criticasters beweren. Het enige werkelijke probleem is beeldvorming.

Echter, wie de laatste pagina van *Democratie doorgelicht* heeft gelezen – en eigenlijk al vrij lang daarvoor – beseft hoe er met de bundel als geheel iets merkwaardigs aan de hand is. De simpelste manier om dit uit te leggen biedt de metafoer. Bekijk *Democratie doorgelicht* als een groot herenhuis uit het midden van de negentiende eeuw. Het geheel ziet er volgens de verkopende makelaar en de onafhankelijke taxateur niet uit als een bouwval. Maar vervolgens lees je in het rapport de hoofdstukken over de huidige toestand van het pand en als een gewaarschuwd mens ga je op inspectie. De trappen zijn niet je dat. De kelder is een beetje vochtig. Een van de dakgoten lekt. De schoorsteen lijdt aan valse trek. De deuren en ramen aan de achterkant klemmen. Enkel glas. Er zit een barst in een dragende muur. Het buitenschilderwerk bladdert. De keuken en de badkamer dateren van voor de Tweede Wereldoorlog. De binnenmuren aan de voorkant schimmelen. De ouderslaapkamer grenst aan de lift van het naburige bedrijf. Voor het gazon is de tuin te donker. En in de vijver drijft een dode kat tussen het eendenkroos. Niets heel ernstigs aan de hand, maar het sombere geheel belet je dit huis te kopen.

Ook de twee rapporterende ‘hoofdredacteurs’ van *Democratie doorgelicht* hadden in hun inleiding moeten constateren dat het Huis van onze Democratie

als geheel een nogal sombere indruk maakt. Want zelfs al mocht er slechts sprake zijn van beeldvorming, in een tijd waarin beelden en emoties meer impact hebben dan empirisch onderbouwde statistieken, is het cruciaal om daarmee rekening te houden. De bundel illustreert dat er sprake is van zowel een grote crisis in de representatieve democratie als in de discursieve democratie en ook nog een in het consensusmodel.

De (vaak zelfbenoemde) elites, die mokkig en verongelijkt ‘het volk’ verwijten dat het dom en kortzichtig is, zullen ons land niet redden. Hun falen schetste de politicoloog Jean Tillie onlangs haarscherp in *De Groene Amsterdammer*.³ De politieke elite neemt populistische maatregelen die mooi klinken, maar waarvan we nu al weten dat ze niet zullen werken. De zakelijke elite gaat zich te buiten aan ongegeneerde zelfverrijking en is grotendeels verantwoordelijk voor de economische crisis. De sportelite is zowel frauduleus wat de bestuurders (FIFA) als de sporters zelf aangaat (dopinggebruik, cocaïnegebruik en geweld op het veld). De rechterlijke elite heeft de schijn van vooringenomenheid op zich geladen. De journalistieke elite ten slotte fungeert vooral als trouwe volgers van de macht.

Hoe kan links het Huis dan wel adequaat proberen te renoveren? Heeft het daarvoor eigenlijk wel de middelen en de ruimte? Tillies opsomming geeft immers niet aan wie de werkelijke elite in Nederland vormen, *the ones who really run this country*. Daarom ook moeten we voordat we aan de linkse oplossing beginnen, eerst de impact van het neoliberalisme op de maatschappij goed begrijpen en de drie crises in dat licht beschouwen. Hierop ga ik in de komende vier paragrafen verder in. Daarna breng ik het concept van een *civil society* naar voren, dat in combinatie met een civiele journalistiek volgens mij een oplossing voor de crisis van links kan bieden.

Wat versta ik onder links?

Enkel om onduidelijkheden of verwarring te voorkomen, probeer ik hier eerst te formuleren wat ik in dit kader versta onder links. De decennia-oude mantra dat de tegenstelling links-rechts niet meer bestaat, wijs ik af. Ten eerste omdat die rituele ontkenning deel uitmaakt van het neoliberale depolitiseringsproject. Denk aan Francis Fukuyama's *The end of history*.⁴ Ten tweede omdat links zelf tegenwoordig niet meer eenduidig gedefinieerd kan worden.⁵

Voor mij begint links met het besef dat elk individu – of hij wil of niet – een aantal elementaire zaken (letterlijk) gemeen heeft met andere burgers. In de eerste plaats denk ik dan aan een gezamenlijke leefomgeving. We leven allen op deze planeet, met bewoners, steden, dorpen, landbouwgebieden, natuurgebieden, zeeën en grondstoffen (waaronder uiteraard ook lucht en water). Dat ons steeds meer delen van onze leefomgeving worden afgenomen door een exploitatie in handen van een kleine, economische minderheid, die we vervolgens in een nieuwe verpakking weer op de markt kunnen terugkopen, is onaanvaardbaar. Evenals het gegeven dat sommige delen nooit meer kunnen worden teruggekocht, domweg omdat ze definitief vernietigd zijn.

In de tweede plaats delen we een gelijkheid van kansen. Een volgende stap is het besef dat elke burger, waar ook ter wereld, gelijke kansen zou moeten

hebben, los van zijn sekse, geaardheid, overtuiging, etnische of geografische herkomst. Dat allerlei omstandigheden relatief grote verschillen kunnen veroorzaken, doet daar niets aan af. Wel wijst deze diversiteit op het gegeven dat een burger zijn bestaan op mondiaal, (supra)nationaal, regionaal en lokaal niveau zou moeten beïnvloeden en dus ook niet een benepen regionalisme of nationalisme huldigen.

Tot slot hebben we allen recht op verzet tegen uitbuiting. De derde stap is dat de burger die zich tegen de commerciële exploitatie van zijn omgeving – uiteraard ook van mensen – verzet, dit zowel via beproefde als nieuwe organisatiestructuren vormgeeft. Zijn bijvoorbeeld op het lokale niveau de klassieke raden geschikt? Hoe zit het met traditionele en nieuwe vakorganisaties? Welke nieuwe sociale media kunnen we gebruiken?

Iedereen die meent zich tegen bedreigingen op de drie bovengenoemde terreinen te moeten verzetten en ze op diverse niveaus wil tegengaan, behoort wat mij betreft tot het bovengenoemde linkse project.

Het neoliberale uitwonen van het Huis

De wereldwijde neoliberale markideologie legitimeert de commerciële exploitatie van de omgeving voor een kleine groep bevoorrechten, het vergroten van (inkomens) verschillen en het ontnemen van (mensen)rechten ten bate van die exploitatie. Volgens recht(s)geaarde liberalen is dat nu eenmaal nodig voor de economische groei. Tegen het licht van bovengenoemde ontwikkelingen echter is economische groei op zich en als doel zonder meer onwenselijk en zelfs schadelijk. Liever spreken wij van economische ontwikkeling, in plaats van groei, laat staan ‘baanloze’ groei. Ontwikkeling impliceert duurzaamheid en rechtvaardigheid.

Dit neoliberalisme heeft de afgelopen decennia verregaande invloed gehad op het Huis van de Democratie. Zoals hoogleraar Media en Communicatie Peter Dahlgren stelt: ‘Hoewel er altijd spanningen hebben bestaan tussen de idealen van de democratie en de mechanismen van het kapitalisme, heeft de neoliberale agenda van de afgelopen kwart eeuw de omstandigheden waarin de democratie opereert onmeetbaar veranderd. We zien niet alleen hele reële verandering van het soort beslissingen dat door formele democratische systemen wordt genomen met een substantiële verschuiving van macht naar de commerciële sector, er is ook een significante ideologische transformatie gaande: democratie wordt in steeds sterkere mate hergedefinieerd, zowel conceptueel als retorisch, in een vorm die compatibel is met een bedrijfskundige kijk op maatschappelijke ontwikkeling.’⁶

Op allerlei terreinen treedt de overheid terug en laat daarbij geen kaders achter waarmee de burger zichzelf zou kunnen redden. Logistieke problemen als het ophalen van zwerfvuil worden geherdefinieerd als morele problemen van burgers die zich misdragen. Burgers die geen mantelzorg willen of kunnen geven aan hulpvragende familieleden en dat overlaten aan professionele organisaties worden als egoïstisch gekwalificeerd. Zo’n moreel beroep bespaart overheidsgeld.

Bedrijven worden door de overheid op allerlei manieren gespaard en gematst. Zo kennen wij, vergeleken met de buurlanden, een slap statiegeldbeleid omdat het bedrijfsleven daar tegen is. Nog steeds worden er door projectontwikkelaars in krimpende gebieden woningen gebouwd en in gebieden met veel leegstand nieuwe kantoren. De overheid verstrekt ruimhartig en gratis emissierechten aan bedrijven, structureel veel meer dan de meeste nodig hebben. De ongebruikte rechten verkopen zij vervolgens voor veel geld door aan andere bedrijven die geen uitstoot beperkende voorzieningen hebben aangebracht. Verlies voor de burger, plus de schade aan het milieu omdat bedrijven geen voorzieningen treffen om de emissie te beperken. Een kleinschaliger voorbeeld ten slotte. Iedereen kan een bedrijfje beginnen in sectoren als de zorg, de schoonmaak, het onderwijs en de kinderopvang. Vervolgens kan de eigenaar doelbewust te laag inschrijven om een contract te verwerven en uiteindelijk de beloning van de werknemers verlagen, evenals de kwaliteit van de zorg, waardoor de werkelijk zwakken in de samenleving worden getroffen. Het Huis wordt uitgewoond.

Zowel door het kabinet als door de neoliberale oppositie (PvdA, Groen-Links, D66) worden grote onderdelen van het 'corporate' bezuinigingsbeleid *geframed* als 'modernisering'. Op zich een beschrijvende wetenschappelijke term, maar door deze actoren neergezet als een positief begrip. Wie daarin niet meegaat, is 'conservatief', dan wel 'ouderwets'. Deze moderniseringsagenda treft op dit ogenblik vooral de generatie van de babyboomers. Deze bevolkingsgroep wordt van diverse kanten op onvervalst populistische wijze gepresenteerd als een verzameling verweerde ouderen die optimaal hebben geprofiteerd van de door hun sobere ouders bevochten naoorlogse welvaart. Die 'krampachtig vasthouden' aan hun dure verworvenheden, waardoor de latere generaties – 'onze kinderen!' – onvermijdelijk de rekening betalen, maar 'het zelf nooit zo goed' zullen krijgen als de babyboomers. Hoe heet dat ook al weer? Een volstrekt heterogene groep bewust over één kam scheren om hem politiek verdacht te maken? In werkelijkheid vormen babyboomers in loondienst de eerste generatie die onder pensioenverdamping gaat lijden. In contrast met de lucratieve, niet door beurskoersen bepaalde regelingen die de bonusklasse, al dan niet zelfstandig, voor zich heeft getroffen.

Al deze ontwikkelingen werden door de economische crisis pijnlijk duidelijk zichtbaar voor iedereen. Het antwoord van de traditionele politici? Draconische bezuinigingen in combinatie met een grotere markwerking. De kloof tussen arme en rijke burgers groeit, ook in mondiaal opzicht worden steeds meer mensen buitengesloten, verkleinen de mogelijkheden voor een sociale en economische *Aufstieg* via onderwijs en slinkt de middenklasse. Voor het eerst ziet een generatie ouders dat haar kinderen het minder welvend zullen krijgen dan zijzelf. Dit alles leidt tot elementaire onzekerheid over de toekomst.

Deze precarisering wordt nog versterkt door onzekerheden op langere termijn. Wereldwijd wordt de natuur steeds meer vernietigd. Inderdaad, met deze negatieve erfenis zadelen neoliberalen 'onze kinderen' op. Het is niet niks: een klimaatcrisis, een energiecrisis, een grondstoffencrisis en een voed-

selcrisis. Al deze crises kunnen (supra)regionale oorlogen baren. Toch lukt het de overheid en politiek niet om effectieve maatregelen te treffen voor deze grote bedreigingen van ons bestaan, laat staan hierover een serieuze lange termijn visie te ontwikkelen. Overheden zijn zelfs op korte termijn laks met serieuze en schone alternatieven. Ze blijven meestal steken in het propageren van kernenergie, net als het kiezen voor meer asfalt in plaats van meer rails.

Economisch kiezen overheden steeds meer voor privatiseringen en dwingen anderen (in Griekenland, Portugal, Ierland) daar eveneens toe. Privatiseren anno 2011 betekent meer dan wij tot nog toe zijn gewend. Ook cultuur, onderwijs en zorg kunnen totaal afhankelijk gemaakt worden van de markt (en de mecenasen). Dat beïnvloedt niet alleen de kwaliteit, maar ook de arbeidsomstandigheden en de bereikbaarheid. De zorg voor sociaal zwakkeren – in de verzorgingsstaat een overheidstaak – zou volgens de vorige Amerikaanse president heel goed door de kerken kunnen worden vervuld. Natuurbeheer kan veel beter door de agrarische industrie worden verzorgd, aldus staatssecretaris Henk Bleker.

Crisis van de representatieve democratie

Tegelijkertijd wordt het domein waarover de representatieve democratie zich mag uitspreken steeds kleiner. Op allerlei manieren worden beleidsterreinen onttrokken aan de invloed van representatieve organen, ofwel direct, ofwel indirect: de gekozen bestuurders verliezen de greep op ontwikkelingen omdat ze niet zijn opgewassen tegen de markt. Al jaar en dag worden al dan niet onder EU-dwang nutsvoorzieningen en andere overheidstaken geprivatiseerd dan wel gedelegeerd aan NGO's en semi-overheidsbedrijven zonder democratische controle. Dat is niet het resultaat van Europese eenwording als zodanig, maar een bewuste neoliberale agenda die onder wisselende allianties wordt uitgevoerd.

Mede als gevolg hiervan verliezen de traditionele politieke partijen in het middenveld hun invloed, zowel in maatschappelijk als electoraal opzicht. Doordat ze geen duidelijk antwoord formuleren op de bovengenoemde ontwikkelingen, lijken de partijen meer en meer op elkaar en nemen zij alle in meer of mindere mate standpunten van de nieuwe, rechtspopulistische concurrentie over. En waar de neoliberale oppositie zich tegen de populististen van Wakker Nederland keert, laat zij tegelijkertijd de structuur van de traditionele bezuinigingsagenda ongemoeid. De Rotterdamse PvdA-wethouder Dominic Schrijer, die weigerde een 'asociaal kaalslagbeleid' uit te voeren, is helaas een uitzondering.

Dit heeft tot gevolg dat de burger steeds minder (democratische) zeggenschap heeft over zijn omgeving. De burger heeft bovendien steeds minder zeggenschap over zichzelf, gezien de niet eens meer sluipende inkrimping van zijn privacy. Ook daar heeft de representatieve democratie steeds minder in de melk te brokkelen. Tegelijkertijd treedt de overheid terug waar zij de burger zou moeten beschermen (door deregulatie). Daartussen wordt de burger op allerlei niveaus als consument behandeld die via marketingtechnieken moet worden geprikkeld – in AWBZ en WMO bijvoorbeeld. Incentives

als ‘slimme’ beloningen en bestraffingen vormen tegenwoordig de belangrijkste beleidsinstrumenten van de overheid. Het Huis van de Democratie wordt steeds meer beloerd door Big Brother.

Ook neemt de kwaliteit van politici en bestuurders af. Begin 2011 stelde columnist en politicoloog Ewald Engelen in *De Groene Amsterdammer* dat ‘de middelmatige zielen die in Nederland hoge politieke en bestuurlijke posities bezetten een karikatuur maken van het idee van de meritocratie.’⁷ Alarme- rend oordeelt hij dat ‘lidmaatschap van een politieke partij een *sine qua non* voor bestuurlijke topfuncties is geworden. Niet constitutioneel verankerd, het tegendeel van representatief, zwaar leunend op belastinggeld en ideologisch uitgehold zijn politieke partijen verworden tot pure banenmachines die trouwe folderaars, vasthoudende vergadertijgers en opportunistische carrièrejagers belonen met goedbetaalde bestuursfuncties.’

Engelen signaleert veel ‘voorbeelden van mislukte en uitgegleden politici die toch weer worden uitgenodigd voor commissies, commissariaten, bestuursfuncties of Kamerzetels.’ Vooral in de quango’s komen ze terecht, de quasi-geprivatiseerde instellingen voor zorg, volkshuisvesting, onderwijs en pensioenen. Quasi-geprivatiseerd, maar wel voorzien van ‘a corporate identity’ met fraaie directiekamers, een gechauffeerde wagen, zescijferig salaris en riant afvloeiingsregelingen. Engelen heeft gelijk, ook iemand als de bestuurskundige Hans van den Heuvel – die overigens in *Democratie doorgelicht* ontbreekt – stelt dat deze ex-politici niet worden aangetrokken vanwege hun talenten, maar puur vanwege hun netwerk. Hiermee worden niet alleen zorg, volkshuisvesting, onderwijs en pensioenen benadeeld, maar krijgen bekwame en ervaren bestuurders zonder politieke binding of invloed minder kansen.

Engelens kritiek raakt echter niet alleen de kwaliteit van de representatieve democratie, maar ook het neoliberale ideaal van de meritocratie, waarin succes de eigen verantwoordelijkheid van de burger is. Doch in laatste instantie functioneert een meritocratie niet, omdat de verschillende burgers nog steeds over ongelijke kansen beschikken. Niet iedereen heeft immers optimaal toegang tot de vorm van onderwijs die voor hem geschikt is, en niet iedereen verkeert in de vereiste condities om optimaal van dit onderwijs te profiteren. Bovendien beschikken sommige burgers over een veel effectiever – old boys’, old girls’ – netwerk dan andere.

Een andere interpretatie van Engelens banenmachine van het traditionele partijenconglomeraat is dat het niet zozeer gaat om een crisis van de representatieve democratie, maar dat er sprake is van een *schijnbaar* representatief model. Een leeg Huis dus. Men kan kiezen wie men wil, maar slechts uit een door een kleine groep leden van een politieke partij samengestelde lijst.⁸

Het is dus niet alleen maar zo dat door de liberalisering de verkozen democratische vertegenwoordigers zich over steeds minder mogen uitspreken en dus minder te representeren hebben. Ze vertegenwoordigen niet de burger, maar hun politieke partijapparaat. Dit gegeven beïnvloedt weer de volgende crisis, die van de consensusdemocratie.

Crisis van de consensusdemocratie

Vroeger was Nederland trots op zijn poldermodel, nu werkt dat niet meer. Voor zover de PvdA van Hans Alders, het GroenLinks van Harry Borghouts en het D66 van Hans Wijers zich al niet aan de rechtse agenda hebben geconformeerd, bieden hun partijen noch duidelijke antwoorden op de huidige politieke situatie, noch een visie op de toekomst. Dat gebrek vertonen niet alleen politieke partijen, maar ook vakorganisaties en bewegingen rond bijvoorbeeld het milieu. Het feit dat Natuurmonumenten respectievelijk Vogelbescherming worden voorgezeten door een prominent lid van boerenpartij CDA en van de projectontwikkelaarspartij VVD, symboliseert hoe een deel van de milieubeweging zich heeft laten inkapselen. Vogelbescherming had nota bene juist de actie ‘Fluit dit kabinet terug!’ gevoerd.

In 2009 verweet wetenschapper en bestuurder Louise Fresco in het *NRC Handelsblad* de consensusdemocratie terecht stroperigheid: ‘Werkelijk knopen doorhakken lijkt er nauwelijks meer bij te zijn. Snelwegen en openbaar vervoer, investeringen in innovatie en lerarensalarissen, niet-fossiele energie – het schiet niet op ondanks de urgentie. [...] In arren moede wordt er triomfantelijk gedaan over spaarlampen en een paar kilometer A4. Die pas-op-de-plaatsstapjes weerspiegelen de apathie van Den Haag.’⁹ In het verlengde hiervan bekritiseert Fresco de ‘tendens tot voorgekookte, weinig transparante compromissen’ van ‘middelmatige en angstige figuren’ die niet vanwege de merites, maar vanwege machtsverhoudingen zijn geselecteerd: ‘Te weinig visie, te veel compromissen, te veel mensen die te vriend gehouden moeten worden.’

Termen als ‘progressief’ en ‘vrijzinnig’ zijn daarbij volledig gedepolitiseerd. In deze gedepolitiseerde situatie heb je geen poldermodel meer nodig. Dus maakte het kabinet-Rutte er een eind aan. Polderen was iets uit de tijd dat de traditionele machtspartijen en de met hen verbonden maatschappelijke organisaties dominant waren. Die tijd lijkt voorbij. Bij de consensusdemocratie was er nog sprake van politiek – omdat er werkelijke tegenstellingen tussen de partijen bestonden. Maar nu gaat het alleen nog maar om – pseudo-empirisch ondersteund – beleid. Politieke discussie en consensusvorming hierover zijn dan niet meer nodig.

De marges van de consensusdemocratie waren al aangegeven door de beperkingen van de representatieve democratie. De consensusdemocratie beperkt op haar beurt echter weer de representatieve democratie. Door belangrijke onderwerpen over te laten aan pseudo-empirisch ondersteund beleid, worden deze onttrokken aan de controle van gekozen vertegenwoordigers. Een andere interpretatie is dat er wederom geen crisis van het poldermodel is, maar dat er slechts sprake is geweest van een *schijnbaar* consensusmodel. Men poldert zolang het voor het neoliberale stelsel geen kwaad kan. De deur van het Huis kan weer dicht. Beperkt het representatieve model de consensusdemocratie en vice versa, beiden marginaliseren ze het discursieve model.

Crisis van de discursieve democratie (en links)

Links heeft altijd het idee gekoesterd dat het anderen kon overtuigen met argumenten, met de resultaten van empirische onderzoeken, met een beroep op de waarden als redelijkheid, fairheid en menselijkheid. Waarbij emotionele en irrationele argumenten wel *moesten* wijken. Daarvoor is het voortdurende debat in de discursieve democratie de aangewezen vorm.

De discursieve democratie is vooral bepleit door de Amerikaanse rechtsfilosoof John Rawls en de Duitse socioloog Jürgen Habermas. In *Political Liberalism* beklemtoont Rawls het belang van de democratie als een ‘deliberative democracy’. Hij verstaat hieronder een systeem van bestuur door discussie, waarin mensen verschillende standpunten innemen, maar zich wel gezamenlijk scharen achter enkele democratische principes zoals de scheiding en bevoegdheden van de constitutionele machten of rechten en vrijheden die door de meerderheid moeten worden gerespecteerd.¹⁰

Maar is zo’n voortdurend debat à la Habermas intussen niet even achterhaald als de koffiehuisen uit de achttiende eeuw? En verwijten wij niet massaal Nederlandse politici dat zij hun uitspraken legitimeren met een beroep op het publieke debat, terwijl zij juist dat debat ontwijken wanneer dat hun beter uitkomt? Denk ook aan de media waarin kijkers, luisteraars of reaguurders hun mening over een stelling moeten geven. Wegens gebrek aan kennis van zaken, leidt dit tot dikwijls ongefundeerde en zwak beargumenteerde commentaren. En wanneer de mogelijkheid bestaat om digitaal op de stellingnamen te reageren – dat geldt ook voor langere opiniërende bijdragen – gaat ook bij de ‘kwaliteitsmedia’, lang voor de ‘Godwin’ opduikt, al even onvermijdelijk na een stuk of vijf reacties het schelden beginnen: “@Oranjefan Israel is wel democraten Palestijnteeef!#respect.”

Er wordt heel wat afgekakeld in het Huis van de Democratie. Zo is er ook geen crisis van de deliberatie-democratie, maar blijkt er sprake geweest van een *schijnbaar* discursief model.¹¹ Men mag debatteren zolang het geen kwaad kan. De macht zetelt elders.

De neoliberale agenda heeft dus verregaande invloed op de drie crises (representatief, consensus en deliberatief) van de democratie. Een stellingname tegen de rechtse, neoliberale agenda is dus ook een stellingname voor het opknappen van het Huis van de Democratie.

Naar een linkse civil society

Het feit dat de overheid op allerlei terreinen terugtreedt, moet waar het kan worden bestreden. Tegelijkertijd moet energiek worden omgesprongen met initiatieven vanuit individuele burgers, groepen, bewegingen en partijen die in het gat springen dat de overheid achterlaat. Niet omdat links het in alle opzichten ideologisch eens is met deze initiatieven, maar omdat ze het met deze groepen eens is over het uiteindelijke doel van de samenleving. Een *civil society*.

Wat houdt een (linkse) *civil society* in? Recente Nederlandstalige studies van wetenschappers als Paul Dekker en Joep de Hart, die al jaren aspecten van de *civil society* onderzoeken, tonen veel en diverse soorten vrijwilligers-

werk en andere vormen van participatie. Ook de achtergrond van de deelnemende burgers blijkt uiteen te lopen. Dekker en De Hart schetsen in hun onderzoek echter nauwelijks meer dan de contouren van hoe een *civil society* er als een inspirerend, maar vooral meeromvattend model uit zou kunnen zien.¹²

Ik vat het begrip *civil society* op als een streven naar een democratische gemeenschap van burgers. Die, haast ik mij te zeggen, op basis van een politieke agenda geregeld van samenstelling kan wisselen en waarin de burgers attentieve, vrijwillige participanten zijn. Want democratie dient in het kader van de *civil society* te worden beschouwd als een cultuur, niet slechts als een systeem van vrije vertegenwoordigende verkiezingen. Een democratische cultuur bestaat bij gratie van democraten, dat wil zeggen: democratische, participerende burgers die goed geïnformeerd zijn. Burgers, niet als consumenten of afnemers, maar als politieke opdrachtgevers.

De 'burger als consument' is een neoliberale creatie die uiteindelijk net als die van dr. Frankenstein niet te beheersen valt. Enerzijds omdat het massale consumeren op zichzelf al problemen veroorzaakt – kijk naar het al maar uitdijende en door de overheid gesubsidieerde autovolkje – anderzijds omdat de consumenten menen dat de overheid alle problemen maar moet oplossen. Men stelt met de armen over elkaar een niet aflatende stroom (vaak tegenstrijdige) eisen vanaf de zijlijn, want overheid, school of ziekenhuis doen het nooit goed. In een *civil society* worden burgers daarentegen juist gestimuleerd om op allerlei manieren te participeren in het proces van politieke besluitvorming, ook naast en soms tegen vertegenwoordigende instellingen. Het gaat er niet om het oor te luisteren leggen bij 'de burger', maar de burger zelf tot een actief onderdeel maken van het politieke proces.

Links moet derhalve geen dedain hebben voor lokale initiatieven en die als burgerlijk of kneuterig kwalificeren, wanneer niet eerst zorgvuldig is bekeken hoe die initiatieven in een groter geheel zouden kunnen passen en hoe het via verschillende stappen tot zelfwerkzaamheid en zelfbeheer insluit. Een hoek van een supermarkt waar de producten van lokale biologische boeren worden verkocht, biedt een perspectief, hoe mager aanvankelijk misschien ook, op een supermarkt die grotendeels duurzame waar verkoopt en vervolgens weer op een keten die internationaal uitgaat van *fair trade* en andere afspraken ten bate van de lokale bevolking waar ook ter wereld. Groepen buurtbewoners die gezamenlijk zonnecollectoren inkopen, bieden een perspectief op grotere eenheden van consumenten die duurzaamheid eisen van hun elektriciteitsbedrijven en vervolgens weer op een collectief dat een eigen energiebedrijf in stand houdt – en concurreert met de multinationals die na de privatisering de elektriciteit in handen kregen – en misschien in staat is om een lokale of regionale overheid de democratische controle daarover (terug) te geven.

De democratie in een *civil society* is pluriform, ook in de zin dat de overheid (politieke) minderheden beschermt tegen meerderheden. Burgers zullen op geen enkele manier gehinderd worden in het praktiseren van hun vrijheid van meningsuiting, maar in hun omgangsvormen zullen zij rekening moeten houden met de gevoelens van degenen die zich aan hun uitingen zouden

kunnen storen. Ook dat behoort tot een democratische cultuur, die steunt op een coherente en consequente verzameling wetten, regels en praktijken.

Een *civil society* is niet alleen een politieke communicatiestructuur van burgers, maar ook een samenleving zonder grote en groeiende inkomensverschillen en zonder problemen met de sociale mobiliteit. Wanneer de rijken in *gated communities* wonen en de armen in krottenwijken, tussen een krimpende middengroep van journalisten, onderwijzers en ambtenaren, kan er geen sprake zijn van een *civil society*. In het Huis van de Democratie zijn er geen pasjes die slechts enkele bewoners toegang geven tot de meer comfortabele ruimten.

In plaats van te debatteren via de rechtse agenda – ‘de islam is gevaarlijk, dan wel een beetje gevaarlijk’, en de spiegel daarvan in de vorm van ‘godsdienstvrijheid staat boven alle andere grondwetsartikelen’ – zou links een agenda moeten ontwikkelen op basis van de hierboven genoemde strijdterreinen. Hoe kan een economie worden vormgegeven die zich gezond ontwikkelt? Dus niet alleen groei, maar ook duurzaamheid, meer (serieus) werk en een leefbare omgeving? Hoe kunnen we de democratische invloed van de burger concreet verbeteren? Hoe geven we tegenwoordig solidariteit vorm? De Europese eenwording zullen we accepteren als uitgangspunt voor een nieuwe politiek, die echter niet accepteert dat de Europese Unie vooral een vehikel is voor multinationals en andere economische dominante groepen en partijen. Niet blijven klagen dat nationale bevoegdheden worden beperkt, maar kijken of er interregionale en internationale initiatieven kunnen worden ontwikkeld. Solidair met de Grieken, Ieren en Portugezen die evenmin als wij schuldig zijn aan de economische crisis.¹³

Politiseren, niet polariseren

Wanneer rechts in zijn manier van crisisbestrijding ongehinderd zijn gang kan gaan, worden essentiële elementen uit de verzorgingsstaat – onderwijs, cultuur, zorg – structureel uitgehold. Deze maatregelen zijn moeilijk terug te draaien – het vernietigen van de leefomgeving lijkt onder dit kabinet onomkeerbaar – en verergeren de drie crises in de democratie. Wat kan links daartegen doen?

Er zijn diverse strategieën denkbaar. Politiseren, stakingen, demonstraties en het zoeken van nieuwe allianties. Maar in ieder geval zal links definitief afscheid moeten nemen van de neoliberale en soms neo-corporatistische illusies die de sociaaldemocratie, en later GroenLinks, vanaf de jaren negentig begon te koesteren. Afscheid, niet uit nostalgie naar de oude vormen en gedachten, maar omdat deze partijen zich anders in de toekomst overbodig maken. Zonder dit afscheid kan ook de nieuwe linkse *civil society* niet bevochten worden.

Links moet de huidige kaders accepteren, maar dan als *uitgangspunt* voor een radicale politisering. De neoliberale depolitisering van de laatste decennia heeft allerlei politieke kwesties geherformuleerd als (onontkoombaar) ‘beleid’. En beleid onttrekt zich nu eenmaal – mede door een pseudo-empirische onderbouwing – aan politieke oordelen. En een plus een is twee. Dus of je nu

links of rechts bent: ‘We moeten nu eenmaal langer doorwerken om de kosten van de vergrijzing te kunnen betalen.’ ‘We kunnen die explosief stijgende zorgkosten met zijn allen niet meer dragen.’ ‘We leven nu eenmaal in een geglobaliseerde samenleving, dus onze arbeidsmarkt moet flexibeler zijn en ook gedwongen ontslagen niet schuwen.’ ‘Meer werken door minder mensen is een noodzakelijke productieverhoging om internationaal te kunnen overleven als economie.’ ‘Willen wij op de wereldmarkt blijven concurreren, dan moeten onze visserij, landbouw en veeteelt efficiënt worden georganiseerd.’ ‘Willen we internationaal blijven meetellen, dienen we aan NAVO-oorlogen bij te dragen.’ ‘Als we nu de banken niet steunen, komt het economische verkeer tot stilstand.’

Een kwestie die al een decennium lang, door verschillende kabinetten, tot louter beleid werd gereduceerd, is het spook van de vergrijzing. Er zijn in de toekomst zoveel bejaarden, dat de zorg zowel personeel onhaalbaar als financieel onbetaalbaar zou worden voor de danmalige generatie belastingbetalers. Mechanisch kan het beleid (op suggesties van christelijke politici om het aantal kinderen per gezin te verhogen na) dit probleem alleen maar oplossen door de pensioengerechtigde leeftijd te verhogen. Er bestaat in deze versimpelde logica geen andere weg.

Of toch wel? Politici zouden dit echter ook kunnen *framen* als het verheugende feit dat het eigenlijk is: veel mensen hebben de afgelopen decennia kennelijk adviezen opgevolgd om gezonder te leven. Verbeterde medische en andere zorg stelt veel ouderen in staat langer een actief leven te leiden na hun pensionering. Een economie met een groeiend percentage ouderen ontwikkelen, is een uitdaging. Denk aan een diensteneconomie zoals in de Amerikaanse staat Florida, waar juist laaggeschoolden emplooi vinden in de verzorgings sfeer. Daar worden mensen omgeschoold van werken met kinderen naar werken met ouderen. Doen politici dit niet, dan zal het toekomstige Huis veel onnodige, maar arme werklozen tellen.

Want op dit moment heeft maar minder dan de helft van de bevolking in de leeftijdscategorie vijftien tot vierenzestig jaar een baan. Ook economen die tot de sfeer van het CDA behoren, zoals de Tilburger Harry Verbon, benadrukken dat opvallend weinig werkgevers, inclusief de overheid in al haar incarnaties, zitten te wachten op werknemers boven de veertig, laat staan boven de vijftig, om maar te zwijgen van vijftien tot vierenzestig. Maar wordt hierover gediscussieerd? Nee. Mathematisch nauwkeurig stellen we nu vast dat wanneer oudere werknemers gedwongen worden om langer door te werken zonder dat er voor hen uitzicht is op een baan, deze groep lagere uitkeringen zal moeten krijgen.

Deze opsommingen behelzen helaas geen willekeurige serie incidenteel onjuiste standpunten, die links punt voor punt moet weerleggen, maar behoren tot een consistente ideologie die structureel het bedrijfsleven en het welvarende deel van de bevolking bevoordeelt.

PvdA en GL willen nog wel eens proberen een van deze *sweeping statements* te weerleggen (en terecht), maar ze zouden zich in de eerste plaats kritisch moeten afvragen of dit gedachtegoed wel bij ‘ons’ hoort. Kortom,

hebben wij wel dezelfde belangen? Is het in ons belang dat dierenartsen veeboeren overmatige hoeveelheden preventieve antibiotica leveren, waardoor steeds meer burgers ziek worden en bacteriën resistent? Dat gemeenten harde bezuinigingen op onderwijs, zorg en cultuur doorvoeren, maar uit populistische motieven telkens weer emmers geld in de bodemloze put van het betaalde voetbal storten? Dat het kabinet de fiscale subsidie voor zuinige auto's schrapt, maar de belasting voor energievervlindende voertuigen niet verhoogt? Dat het 'de crisis bestrijdt' door ultralange vrachtwagens, verboden door de EU, toe te staan? Dat het belastingen verlaagt voor welvarende expats?

Bij dit politiseren, dat voor een deel een 're-politiseren' betekent, moet juist van belangentegenstellingen worden uitgegaan. Die moeten niet meer worden verdoezeld of genegeerd, zoals in een neoliberale, corporatistische of communitaristische omgeving, maar helder worden benoemd. Zoals Chantal Mouffe stelt: agonisme, geen antagonisme.¹⁴ Gepolitiseerd, maar niet gepolariseerd, want polarisering is in deze situatie zowel contraproductief als onnodig. Een volgende stap is dat links de neoliberale gedepolitiseerde agenda niet alleen maar (re-)politiseert, maar eigen punten gaat claimen op een politieke manier. Het liefst in samenwerking met vakorganisaties en ondernemingsraden. Instituties die misschien nog meer dan politieke partijen een scheut politisering nodig hebben.

Er bestaat een groot verschil tussen polariseren en politiseren. Polariseren heeft hoogstens zin als een interne gedachteoefening, om een en ander nauwkeuriger en effectiever te formuleren. Het polariseren zoals nu door populistische en neoliberale partijen wordt gedaan, is echter een versimpeling van de problemen. Succesvolle populistische politici slagen er altijd in het politieke debat zodanig te sturen dat er – wat de Engelse politicoloog Paul Taggart noemt – een *dichotomie* over brandende kwesties ontstaat. Een simpele tweedeling waarin alleen maar het *voor of tegen* telt. De bezwaren tegen zo'n tweedeling zijn niet zozeer dat 'de waarheid altijd in het midden ligt', dat het best 'de gulden middenweg' kan worden gekozen, maar dat allerlei tussenoplossingen buiten beeld worden gezet als onhaalbaar, onredelijk of irrationeel. Een compromis is onmogelijk, het Huis kan slechts zwart of wit worden geschilderd. Politiseren betekent echter problemen duidelijk vatten in termen van (tegengestelde) maatschappelijke posities en belangen, om van daaruit verder te denken.

Hoe ziet nu een manier van politiek bedrijven die het politiseren van problemen tot haar uitgangspunt maakt er concreet uit? De gekozen vertegenwoordigers vormen geen hoofdrolspelers in een politiek media-event, waaromheen een hofhouding en een programma worden gevormd. Precies het omgekeerde moet er gebeuren. Eerst stellen gelijkgestemde burgers een transparant inhoudelijk programma vast dat gericht is op het oplossen van zowel problemen op korte termijn als lange termijn. Dit, door het formuleren van politieke oplossingen. Een politiek programma dat niet al van tevoren door regeringsambities van een dominante partijfactie in de richting van een beoogde coalitie wordt bijgestuurd. Uiteraard wijst men vertegenwoor-

digers aan die over de eigenschappen beschikken om dit programma zo professioneel en zo wervend mogelijk uit te voeren. Wanneer een partij of een bestuurder volgens de burgers tegen dat programma ingaat, kunnen de bestuurders worden teruggeroepen. ‘Recall elections.’ Ook kunnen burgers tussentijds kwesties op de agenda zetten en correctieve referenda houden. Er zijn geen kamers gesloten in het Huis.

Vertegenwoordigers tekenen voor dit programma en stappen op wanneer ze daarvan willen afwijken. Ook kunnen zij tijdens een regeringsperiode door de leden van hun partij worden vervangen. Want de discontinuïteit betrokkenheid van de burger die voor een vertegenwoordigend lichaam ‘mag’ kiezen en vervolgens vier jaar in een electorale gevangenschap verkeert, verhoudt zich niet met een *civil society*. De tussentijdse uitlaatklep van onvrede over de landelijke regering in de vorm van gemeentelijke en provinciale verkiezingen stimuleert de pervertering van de democratie. Met name bij de laatste Statenverkiezingen concentreerden de meeste partijen zich op landelijke thema’s waarbij ze wilden benadrukken dat de inzet het voortbestaan van dit kabinet was. Een *civil society* dient juist de specifieke mogelijkheden van lokale en provinciale politiek te beschermen. Bovendien leidden deze getrapte verkiezingen tot allerlei gedoe en bleek onder burgers een grote behoefte om voortaan de leden direct te kiezen. Dat gedoe – in achterkamertjes en aan keukentafels provinciale politici werven voor een kamermeerderheid – wijst op een belangrijker probleem. Wie tegenwoordig op een partij met een bepaald programma stemt, kan verrast worden door een coalitie van zijn favoriet met partijen die hij hevig afwijst. Wie aan politici met een gewaardeerde persoonlijke aanpak voorkeursstemmen gaven, zien dat hun favorieten door fractiediscipline en coalitiedwang worden gereduceerd tot een inwisselbaar klapvee.

Hiervoor zijn toch verschillende alternatieven? Waarom bijvoorbeeld niet een gekozen premier die in zijn verkiezingsprogramma ook aangeeft welke coalitie hij beoogt? Waarom niet, als hij uitverkoren is, bepaalt het parlement telkens of het een door hem voorgestelde minister wenst? Zo’n politiek model dat de belangen van de burger vooropstelt vormt een goede fundering voor het Huis.

Civiele journalistiek

Cruciaal in de vorming van een *civil society* is de rol van de media. In *De ‘civil society’ vergeleken* oordeelt Paul Dekker ‘de wisselwerking tussen vrijwillige associaties en massamedia van toenemend belang.’¹⁵ Hij meent zelfs ‘dat veel vrijwillige associaties primair via de massamedia bestaan (voor de overheid en het grote publiek en vaak ook voor hun eigen achterban).’ Oude idealen en rijke tradities hierin zullen volgens hem een kwijnende rol spelen: ‘Steeds vaker zal het antwoord moeten liggen in de representatie van actuele groepsbelangen, controversiële maatschappelijke idealen en minderheidsvisies op het goede leven. We zouden hieraan kunnen toevoegen dat in de huidige samenleving behoefte is aan sociale media die de burgers bij de samenleving betrekken, voor een virtueel verenigingsleven zorgen dat in

plaats komt voor de verdwenen traditionele sociale controle. Media die sociale vaardigheden als onderhandelen en organiseren bevorderen.’

Radioprogramma’s als Standpunt.nl brengen vooral meningen van burgers, meestal van degenen die het hart op de tong dragen. Uitgangspunt zijn door de redactie geformuleerde stellingen die vooral tot geharnaste uitspraken moeten leiden. Een andere negatieve ontwikkeling, inmiddels een vast *format* in de nieuwsvoorziening van de publieke omroepen, is de *entertainisering* van het nieuws. Niet alleen via het tot in de kleinste details competitief maken van politieke verschillen, maar ook door het hanteren van een type *human interest* dat (politieke) gebeurtenissen reduceert tot anekdotische *faits divers*.

Media zouden juist burgers moeten helpen hun mening te *vormen* en in het verlengde hiervan minder aandacht moeten besteden aan meninkjes en meer aandacht aan duiding en onderzoek. Welke informatie heeft de burger nodig om een betrouwbaar beeld van de dagelijkse wereld te vormen, om belangrijke keuzes te kunnen maken? Hier ligt een taak voor de linkse media, die in belangrijke mate zou moeten bijdragen aan het opbouwen en vormgeven van een civiele media. Deze vorm van media doet bewust afstand van de hetzerige, ongenueanceerde toon van populaire media, en zet daarentegen in op zakelijkheid, feiten en nuance.

De ‘civiele journalistiek’ houdt zich bezig met het selecteren, duiden en presenteren van informatie die in de breedste zin van het woord nuttig en relevant is voor de burger. Maar zeker in het tijdperk van de sociale media dienen journalisten de burger ook zoveel mogelijk te stimuleren om zelf met relevante informatie te komen. Zet de linkse politiek de burger aan zoveel mogelijk te participeren, journalisten dienen eenzelfde wisselwerking te organiseren.

Het medium kan een krant zijn, maar ook een weekblad, een internetsite, een radio- of tv-programma, zelfs ook een combinatie daarvan. Het gaat in de ‘civiele journalistiek’ om journalistieke professionals, die zowel het materiaal dat door ‘deskundigen’ als door ‘burgers’ wordt geproduceerd, zodanig controleren, ordenen en bewerken, dat aan de eisen van civiele informatie wordt voldaan. Juist het belang van informatie die vanuit burgers komt, eist dat er een professionele weging van de betrouwbaarheid plaatsvindt. ‘Knowledge of the crowds’, die door professionele journalisten wordt gewogen en voorgelegd aan experts. En die weer in contact brengt met de burgerinformant, zoals die ook met politici in contact wordt gebracht. Op dezelfde manier dienen journalisten professioneel in staat zijn de *framing* van politieke partijen en regeringen te doorgronden en de informatie van klokkenluiders op waarde te schatten.

Juist linkse media zouden gedetailleerd de solidariteit tussen gewone burgers in binnen- en buitenland kunnen aangeven. Geen klef ‘Alle Menschen werden Brüder’ of ‘Hun strijd, onze strijd’, maar de situaties schetsen waaronder de verliezers van de neoliberale globalisering lijden, alsmede de mogelijkheden om zich lokaal, landelijk en internationaal met succes daartegen te kunnen verzetten. Om Matthew Nisbet te citeren: ‘ervaren tradities van ‘objectiviteit’, ‘onpartijdigheid’ en ‘neutraliteit’ [...] staan misschien nog

meer onder druk in de hedendaagse wereld, waarin urgente problemen als klimaatverandering worden behandeld binnen een politiek en medialandschap die het afgelopen decennium dramatisch veranderd zijn.¹⁶ Het gaat dus om wereldomvattende problemen.

Twee recente voorbeelden. Nederlandse media hebben aanvankelijk de recente politieke ontwikkelingen in Egypte geïnterpreteerd alsof ze een kopie van de Tunesische waren. Dat bleek niet het geval. Alleen al omdat het leger in Egypte veel machtiger en invloedrijker is dan in Tunesië en omdat president Mubarak aanvankelijk met zijn aanhangers hard terugsliep. Ook was Mubarak als bondgenoot van de Verenigde Staten veel belangrijker dan de president van het kleine Tunesië.

Nadat journalisten dit eindelijk begrepen hadden, hebben ze hun gecorrigeerde perspectief even klakkeloos toegepast op Libië. Hun bakvisachtige enthousiasme over 'het Libische volk dat vrijheid wil' werd op geen enkele manier gelegitimeerd door de berichten van deskundige journalisten ter plaatste en Libië-kenners thuis. Maar in zo'n mediaklimaat kan de Nederlandse regering het wel gedaan krijgen om de NAVO te steunen in weer een heilloze oorlog waarvan de lokale bevolking altijd de verliezer is. Het media-enthousiasme gold nog heviger de waardering van het gebruik van sociale media door jonge Arabieren. Sociale media zullen de wereld veranderen, was de voorbarige conclusie, ook in Nederland. Maar anders dan in Noord-Afrika en het Midden-Oosten zijn onze sociale media geen alternatief voor een onbetrouwbare en corrupte pers, maar complementair op het nieuws van redelijk onafhankelijke professionele media.

Media zouden, in het besef dat ze steeds meer de bemiddelende rol tussen burgers en politici overnemen van politieke partijen, de crises in de representatieve, consensatieve en discursieve democratie als uitgangspunt voor hun positie kunnen hanteren. Vervolgens zouden ze daarom minder de agenda van politieke partijen en economische belangengroepen moeten volgen en zich diepgaand in de belangrijke items verdiepen en informatie bieden die de burger kan gebruiken voor de (politieke) keuzes die hij moet maken. Europees, landelijk, regionaal en lokaal. Vooral links zal zich met het huidige medialandschap, met alle verschillen, valkuilen, maar ook boeiende kansen, moeten verstaan om te overleven.

Zonder de media ook geen politieke machtsvorming van de zelfbewuste, participerende burger in zijn emancipatoire actie. Want dit is toch het enige perspectief in de strijd tegen 'de bourgeoisie en de rijken', zoals De Tocqueville dat schetste? Al zouden wij tegenwoordig liever spreken van de economische elite en de rijken. Het Huis van de Democratie zou hen wat kleinere ruimten moeten geven en minder stemmen in de Vereniging van Eigenaren toekennen? Nee, al die andere bewoners moeten actief grotere en comfortabele kamers in het Huis verwerven en die vervolgens adequaat moeten meubileren en onderhouden.

Voetnoten

- 1**
Met dank aan het zinnige en intensieve commentaar van de *Kritiek*-redactie en mijn collega Joost Kircz.
- 2**
Rudy Andeweg en Jacques Thomassen, *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011).
- 3**
De Groene Amsterdammer, 19 april 2011, een themanummer waarin de redactie vijftien social wetenschappers vroeg wat de tien grootste problemen van Nederland waren.
- 4**
Francis Fukuyama, *The end of history and the last man* (New York 1992).
- 5**
Denk hierbij aan het assenstelsel dat verschijnt wanneer je als richtingzoekende stemmer het Kieskompas invult.
- 6**
Peter Dahlgren, 'Forward', in: Bart Cammaerts en Nico Carpentier (red.), *Reclaiming the Media. Communication Rights and Democratic Media Roles* (Bristol 2007) vii-x.
- 7**
Ewald Engelen, 'Follow the money', *De Groene Amsterdammer* (3 maart 2011).
- 8**
Hoe een representatief systeem dat niet gedragen wordt door participerende, onafhankelijke burgers, een leeg Huis van de Democratie biedt, kunnen we zien aan de export van het model. Vooral Amerika betoogde dat het invoeren van een democratisch electoraal systeem in problematische landen als Irak en Afghanistan een democratische rechtsstaat oplevert.
- 9**
NRC Handelsblad, 15 september 2009.
- 10**
John Rawls, *Political liberalism* (New York 1993). Dit betekent dat de overheid zich niet moet terugtrekken of ontmanteld worden, zoals libertarische denkers voorstellen. Integendeel, het liberale streven naar rechtvaardigheid vereist juist een efficiënt overheidsoptreden.
- 11**
In Evelien Tonkens' oratie *De bal bij de burger* (Universiteit van Amsterdam, 2006) wordt gesteld dat deliberatief burgerschap in vergelijking met de jaren zeventig versmald is tot de sfeer van overheid en politiek: 'Deliberatie in maatschappelijke organisaties en bedrijven via ondernemingsraden, cliëntenraden, bewonerscommissies en dergelijke is nauwelijks meer in beeld.' Inderdaad, maar nu ook niet meer in de Eerste en Tweede Kamer.
- 12**
Paul Dekker en Joep de Hart, 'Vrijwilligerswerk in meervoud. 'Civil society' en vrijwilligerswerk', in: Govert Buijs e.a. (red.), *Civil society. Tussen oud en nieuw* (Amsterdam 2009) 17-39. Zie ook Paul Dekker en Joep de Hart (red.), *De goede burger. Tien beschouwingen over een morele categorie* (Den Haag 2005).
- 13**
Let op de afwezige komma: sommige Grieken, Ieren en Portugezen zijn bijzonder medeplichtig aan de crises, maar zij blijven onder de huidige omstandigheden juist buiten schot.
- 14**
Chantal Mouffe, *The democratic paradox* (Londen 2000).
- 15**
Dekker, 'Vrijwilligerswerk'.
- 16**
Matthew C. Nisbet, 'Knowledge into action. Framing the debates over climate change and poverty', in: Paul d'Angelo en Jim Kuypers (red.), *Doing news framing analyses. Empirical and theoretical analysis* (New York 2010) 43-83.